

MEKKÎ ÂYETLERİN AHLÂKÎ MUHTEVASI

Mustafa Çağrı

Kur'an Ahlâkını Anlama Konusunda Câhiliyye Hakkındaki Bilgilerin Önemi

Kur'ân-ı Kerîm'in Mekke dönemindeki muhatapları büyük ölçüde müşriklerdir; eleştirilerini onlara yöneltir; kendi doğrularını çoğu yerde onların yanlışları üzerinden anlatır. Bu sebeple Mekkî âyetlerin ahlâkî muhtevasını mümkün olduğunca doğru ve tam ortaya koyabilmek için Kur'ân-ı Kerîm'in bu hitap tarzını dikkate almak, ortadan kaldırmayı temel hedef olarak aldığı Câhiliyye döneminde yaşanan belli başlı ahlâk sorunlarının neler olduğunu ve bunların ne tür insanî ve toplumsal tahribata yol açtığını görmek gerekmektedir.

Asıl konumuz “*Mekkî Âyetlerin Ahlâkî Muhtevası*”dır. Ancak ben âyetleri alt alta sıralamak yerine, belli örnekler üzerinden, ahlâk bakımından bir zihniyet dönüşümünü anlatmaya çalışacağım. Bilindiği gibi bu dönüşümün bir tarafında vahyin indiği ortam yani Câhiliyye Kültürü, bir tarafında da Kur'an-ı Kerîm bulunmaktadır; dönüştürülen Cahiliyye, dönüştüren de Kur'an ve İslâm'dır. Dönüşüm Mekke'de başlamış, Medine'de tamamlanmıştır. Kur'an-ı Kerîm'deki hitap tarzının kaçınılmaz gereği olarak, onu doğru anlayabilmek için indiği ortamı, hitap ettiği toplumun zihniyet yapısını bilmeye ihtiyaç vardır. Bu da Câhiliyye kültüründeki temel ahlâk kavramlarının neler olduğu ve bunların nasıl bir anlam dünyası içerdiği, nasıl bir ahlâk ve toplum yapısına işaret ettiği konularını incelememizi gerekli kılmaktadır. Bu konularda edineceğimiz bilgiler ve ulaşacağımız sonuçlar birkaç noktadan son derece önemlidir.

1. Câhiliyye döneminin ahlâk zihniyeti hakkındaki bilgiler, bir yandan Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olduğu inanç ve ahlâk ortamına dair bize temel bir fikir verecek, diğer yandan Câhiliyye karakterini oluşturan inanç, tutum ve davranışlarla Kur'ân-ı Kerîm'in güçlü bir şekilde mücadele etmesinin **nedenlerini** anlamamızı kolaylaştıracaktır.

2. Câhiliyye kültürüne ait temel kavramların analizi, sonuçta Kur'ân-ı Kerîm'in nasıl bir **inanç** ve **ahlâk** yapısıyla hesaplaştığını, bu yapının **hangi** unsurlarını, **neden** ve **ne ölçüde** kabul veya reddettiğini anlamamıza katkı sağlayacaktır.

3. Bu eleştirel bilgi üzerinden Kur'an'ın getirdiği yeni öğretinin **diline**, **kavramlarına** ve bunların içerdiği **anlam dünyasına** daha iyi nüfuz etmemiz mümkün olacaktır.

4. Bu sayede Hz. Peygamber'in ve ilk Müslümanların, İslâm'dan önceki hayatlarıyla yeni hayatları arasındaki farkı nasıl gördüklerini ve Mekke döneminde gelen âyetlerin onlara nasıl bir *insan, toplum ve ahlâk telakkisi* kazandırdığını öğrenmemiz kolaylaşacaktır.

Bu hususlara, özellikle de son noktaya dair en açıklayıcı örneklerden biri, Mekke putperestlerinin zulmünden bunalıp Habeşistan'a sığınanların sözcüsü Ca'fer b. Ebî Talib'in Habeş hükümdarı karşısında yaptığı konuşmanın içeriğidir. “Vaktiyle bizler *Câhiliyye* halkından bir topluluk olarak...” diye başlayan bu konuşmanın tamamı, inanç ve ahlâk bakımından ‘*câhiliyye*’ ile ‘*İslâm*’ arasındaki büyük farkı ve Kur'an'ın Mekke döneminde başlayıp Medine'de tamamladığı büyük dönüşümü ifade eder. Muhacirler arasındaki bir kadının anlattığına göre konuşmanın konumuzu ilgilendiren bölümü şöyledir:

“Konuşan zat Ebû Tâlib oğlu Ca'fer idi. Necâşî'ye dedi ki: ‘Ey kral! Biz Câhiliyye halkı olarak putlara tapardık; ölü eti yerdik (birbirimizin aleyhinde konuşurduk); fuhuş yapardık. Akrabalık bağlarını koparıp, komşulara kötülük

ederdik. İçimizden güçlü olan zayıfı ezerdi. Allah bize elçisini gönderinceye kadar durumumuz böyleydi. Biz o Resûl'ün soyunu, dürüstlüğü, güvenilirliğini ve iffetini biliyoruz. O bizi Allah'a, O'nun birliğini tanımaya ve O'na ibadet etmeye, bizim ve atalarımızın Allah'ın dışında taptığımız taşları, putları bırakmaya davet etti. Doğru sözlü olmamızı, emaneti sahibe vermemizi, akrabalık bağlarını yaşatmamızı, komşuya iyilik etmemizi, insanların mahremiyetlerine ve canlarına saldırmaktan kaçınmamızı emretti. Bize hayâsızlığı, yalan şahitliğini, yetim malı yemeyi, masum kadınlara iftira atmayı yasakladı. Bize yalnız Allah'a ibadet edip O'na ortak koşmamayı emretti...’ -Kadın diyor ki: Ca’fer bu şekilde İslâm’ın emirlerini bir bir sayıp döktü ve devam etti- ‘Biz de onu tasdik ettik. Ona inandık, Allah’tan getirdiği konularda ona tabi olduk. Artık yalnız Allah’a ibadet ediyor, hiçbir şeyi O’na ortak koşmuyorduk. Allah’ın bize yasakladığı şeyleri yasak bildik, helal kıldıklarını helal bildik. Ama bu yüzden kavmimiz bize düşman oldu. Dinimizi bırakmamız için, Allah’a ibadet etmek yerine putlara tapmamız, vaktiyle meşru gördüğümüz çirkinlikleri yine helal saymamız için bize işkence ettiler. Bize baskı ve zulüm yapıp zor durumda bırakmaları, dinimizi yaşamamızı engellemeleri üzerine ülkenize sığındık...’¹

Dikkat edilirse, konuşmada puta tapmanın dışındaki Câhiliyye dönemini tanımlayıcı bütün özellikler ahlâk alanına giren ve yeni müslümanların dünyasında artık yeri olmaması gerektiğine inanılan fenalıklardır.

Bu bilgiler de gösteriyor ki, Aziz Peygamber’in Mekke dönemindeki ana hedeflerinden **biri** putperestliğe son vererek **tevhid** inancını hâkim kılıp güvence altına almak, **ikincisi** de – İslâm âlim ve düşünürlerinin özdeyiş haline gelmiş ifadeleriyle- “Yaratan’a saygı ve yaratılmışlara şefkat” temeli üzerine kurulan; doğruluk, adalet, merhamet ve sevgiye dayalı bir sosyal ve siyasal ilişkiler düzeni gerçekleştirmek olmuştur.

Mekkî âyetlerin genel muhtevası bu iki hedefin temellerini atmaya yöneliktir. Bunun için de özellikle Kur’ân-ı Kerîm’in nüzul ortamı olan Hicaz bölgesinin ve bu bölgenin en önemli merkezi olan Mekke’nin hâkim kültürüyle hesaplaşmak gerekiyordu. Bu kültürü en iyi ifade eden kavram ise hiç kuşkusuz “**câhiliyye**”dir. Bu sebeple Mekkî âyetlerin –konumuz bağlamında- ahlâkî muhtevasını, dolayısıyla İslâm’ın nasıl bir ahlâk zihniyetiyle mücadele ettiğini anlamak için ele almamız gereken ilk kavram ‘**câhiliyye**’ ve onun türetildiği ‘**cehl**’dir. Zira nasıl ki Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Muhammed’in (s.a.v.) ortaya koyduğu yeni dine, o dinin öğretisinin karakterini en kuşatıcı şekilde ifade ettiği için **İslâm** denilmişse, aynı şekilde İslâm öncesindeki hâkim zihniyete ve dünya görüşüne de o dönem kültürünün mahiyet ve tabiatını en iyi yansıttığı için yine Kur’ân-ı Kerîm’de **Câhiliyye** adı verilmiştir.² Bu kullanım bizi, İslâm öncesine ait edebî mirastan başlayarak, Câhiliyye kelimesinin türetildiği “cehl” kökünün -bilinen, basit ve her durumda aynı olan “bilgisizlik” anlamının ötesine geçerek- İslâm öncesi dönemin kültür dünyasında kastedildiği anlamı arayıp bulmak zorunda bırakıyor.

‘**Câhiliyye**’ ve onun kökü olan ‘**cehl**’ kavramları üzerine yapılacak bir analiz, önceki döneme **Câhiliyye** adını veren Kur’ân-ı Kerîm’in ve bu adlandırmayı tamamen gelenek haline getiren müslümanların, bunu yaparken, öncelikle söz konusu dönemde ‘**cehl**’ kavramına

¹ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye* (nşr. Muştafâ es-Sakkâ v.dğr.), Mısır 1375/1955, I, 336; İbn Hanbel, *el-Musned* (nşr. 'Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1421/2001, III, 263; Ebû Nu'aym, *Delâ'ilü'n-Nubuvve* (nşr. Muhammed Ravâs Kal'acî, 'Abdulberr 'Abbâs), Beyrût 1406/1986, I, 246.

² Âl-i İmrân 3/154; Mâide 5/50; Ahzâb 33/33; Feth 48/26; Goldziher, *Muslim Studies*, London 1967, I, 202-203.

yüklenmiş olan ahlâkî anlamı dikkate aldıklarını ortaya kayacaktır. Bu suretle İslâm'ın nasıl bir ahlâk zihniyeti içinde doğduğunu ve neden putperestliğin yanısıra bu zihniyetle de hesaplaşmakla işe başladığını anlamamız mümkün olacaktır.

Câhiliye'nin Anlamları ve 'Câhiliyye'-İslâm' Karşıtlığı

Kaynaklar 'câhiliyye' kelimesinin üç anlamının olduğunu göstermektedir:

Birinci Anlam: Bilgisizlik

'Câhiliyye'nin kökü olan 'cehl' kavramının hem İslâm öncesine ait edebiyatta hem de Kur'ân-ı Kerîm'in birkaç âyetinde "bilgisizlik" anlamında kullanıldığını, ancak bu kullanımının kültürel bir önem taşımadığını belirtmekle yetinelim.

İkinci Anlam: Şirk / Putperestlik

Câhiliyye döneminin hâkim dinî inancı putperestlik ve dolayısıyla **şirk** olduğu için Kur'ân-ı Kerîm ve diğer İslâmî kaynaklarda *câhiliyye*, söz konusu dinî inancı da içeren bir kavram olarak kullanılır ve bu bakımdan İslâmî literatürde "Câhiliyye dönemi" denince bununla öncelikle "putperestlik dönemi" kastedilir.

İslâm'ın birinci hedefinin şirk inancına son verip tevhid inancını yerleştirmek olduğunda kuşku yoktur. Ancak buradaki **şirk** kelimesini dar anlamda "Araplar'ın puta tapıcılığı" şeklinde anlamamanın eksik ve yanıltıcı olacağı kanaatindeyiz. Meselâ Taberî Kur'ân-ı Kerîm'deki "Câhiliyye hükmü" ifadesini "şirk ehlinde olan putperestlerin hükümleri" şeklinde açıklar.³ Kadı İyad da *câhiliyye* terimini "Araplar'ın İslâm'dan önce benimseyip uyguladıkları şirk ve putperestlik" şeklinde tanımlamıştır.⁴ Görüldüğü gibi her iki açıklamada da "şirk" ve "puta tapıcılık" kavramları ayrı ayrı zikredilmiş ve özellikle Taberî'nin açıklamasında şirk, puta tapıcılığı da içine alan daha geniş kapsamlı bir kavram olarak görülmüştür. Yine Taberî'nin, ilk Mekke döneminde inen Me'âric (70) sûresinin 19. âyetindeki '*helû*' kelimesini "kaygılı, açgözlü, cimri" şeklinde açıklayan yorumları aktardıktan sonra, bunun şirk ehlinde bulunan bir huy olduğunu belirtmesi de⁵ şirkin belirtilen ahlâkî içeriğine işaret eder. Şu halde '*şirk*' kelimesi İslâm'dan önceki dönemin niteliği olarak zikredildiğinde neredeyse '*câhiliyye*' ile eşanlamlı sayılacak kadar geniş bir kültürel anlama sahip bulanmaktadır.

Buradan bakıldığında *şirk* kelimesi, dönemin inanç yapısıyla birlikte kaotik ahlâk kültürünü, genel olarak insan ilişkilerindeki vahşeti, özellikle de Kur'an'ın tanımlamasıyla "*mütref* (zenginliğiyle şımarıp azgınlaşan), *müstekbir* (kibirli), *muhtâl* (böbürlenmiş, burnu büyük), *fahûr* (güç, zenginlik ve asaletiyle övünen) kimselerin egemenliğindeki despotik sosyal yapıyı içeren topyekûn bir zihniyet dünyasını ifade etmektedir. Bu kelimelerin geçtiği âyetlerin tamamına yakını Mekke döneminde inmiş olup bu âyetlerde müşriklerin Allah, peygamber ve hakikat karşısındaki inatçı, kibirli ve dik başlı tutumları eleştirmektedir. Bu durum bize Mekkî âyetlerde *tevazu* ve *teslimiyet* ile özetleyebileceğimiz ahlâkî olgunluğa ne kadar büyük bir önem verildiğini gösterir. Zira terimlerin anlamını ortaya çıkarmada, karşıt konumdaki terimlerin anlamının büyük katkısı olduğu malumdur.

³ ("حكم الجاهلية"، يعني: أحكام عبدة الأوثان من أهل الشرك") et-Taberî, *Câmi' u'l-Beyân* (nşr. 'Ahmed Muhammed Şâkir), Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000, X, 394.

⁴ (الجاهلية هو ما كانت العرب عليه قبل الإسلام من الشرك وعبادة الأوثان) el-Kâdî 'İyâd, *Meşâriku'l-Envâr*, el-Mektebetu'l-'Atîka ve Dâru't-Turâs ts., I, 162.

⁵ (وهذا في أهل الشرك) et-Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, XXIII, 611.

Buna göre ‘câhiliyye’nin ve aynı zamanda ‘şirk’in karşıtı olan ‘İslâm’, İslâm öncesi dönemdeki inanç yapısını, ahlâk kültürünü ve bütünüyle insan ilişkilerini belirleyen değerler dünyasını toptan eleştiriden geçirip, yeni bir inanç, ahlâk ve zihin dünyası inşa eden hareketin, büyük kültürel dönüşümün adıdır. Böylece, dıştan bakıldığında Câhiliyye’den intikal etmiş olsun ya da olmasın, İslâm’ın kullandığı kelimeleri artık İslâm’ın kendi kültürel kodu, kendi semantik örgüsü içinde okumak gerekmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’in bütünü, anokronizme düşmeden bu şekilde tarihsel bağlamıyla birlikte kendi örgüsü içinde okunduğunda varılacak nihai hükmün bu olacağını düşünüyoruz.

Üçüncü Anlam: Öfke, Zorbalık ve Saldırganlık Ruhü

Hepimizin bildiği apaçık olan gerçek şudur ki “Kur’ân-ı Kerîm CÂHİLİYYE’ye son verip yerine İSLÂM’ı getirdi.” Ancak bu yalın ifadenin içini doldurmak için şu önemli soruların cevabını ortaya koymak gerekir:

- a) Bu ifadedeki iki karşıt terim olan “Cahiliyye” ve “İslâm” hangi anlamlarıyla çatıştılar?
- b) İslâm kendisinden önceki döneme hangi hâkim özelliklerinden dolayı ‘Câhiliyye’ adını verdi?
- c) Nihayet önceki dönemin hangi karakteristik özelliklerini ve değer yargılarını kabul edilemez bulup reddetti?

Bu soruların cevabına ulaşmak için yapılacak ilk ve en öncelikli iş, ‘Câhiliyye’nin kökü olan ‘cehl’in İslâm öncesine nisbet edilen birikim ile İslâmî kaynaklardaki kültürel anlamını araştırıp ortaya koymaktır.

Bu analizin belki de bize sağlayacağı esas ve en değerli sonuç ise şunlar olacaktır:

1. Câhiliyye kavramı üzerinden, İslâm’ın varlığına tahammül edemediği zihniyet yapısının, dünya görüşünün, insan ve toplum telakkisinin ne olduğunu anlayabileceğiz.
2. Bu sayede İslâm’ın belirtilen noktalardaki önceliklerini doğru kavrayabileceğiz.
3. Nihayet günümüz Müslümanları olarak, İslâm’ın reddettiği yanlışları öğrendiğimiz ölçüde, bu bilgiler ışığında kendi din ve dindarlık anlayışımızı doğru oluşturma, doğru temeller üzerine oturtma imkânını elde etmiş olacağız.

Hem Câhiliyye kültüründe hem İslâmî kaynaklarda çok geniş bir birikim, ‘cehl’ kökünün İslâm öncesi dönemde ağırlıklı olarak **ahlâkî bağlamda** kullanıldığını ve o devrin insanının baskın karakterini ifade ettiğini göstermektedir. Buna göre ‘cehl’, en başta ‘kibir, öfke, zorbalık ve saldırganlık’ kavramlarıyla özetleyebileceğimiz ‘şiddet ruhu’nu ifade etmektedir. Meselâ Amr b. Kulsûm’un -Câhiliye edebiyatında sayısız benzerini görebileceğimiz- aşağıdaki beyti ‘cehl’in İslâm öncesi dönemdeki bu karakteristik anlamda kullanıldığını gösteren sayısız örnek arasında en sık kullanılanlardandır:

“Sakin kimse bize karşı câhillik etmeye kalkışmasın!

Çünkü biz, (karşımızdaki) câhillerin cehlinden daha güçlü bir şekilde cahilleşiriz.”⁶

Burada şairin ısrarla tekrarladığı ‘cehl’in bilgisizlikle hiçbir ilgisi olmayıp, “öfke kabarması ve saldırganlık” anlamında kullanıldığı gayet açık olarak görülmektedir.

⁶ (أَلَا لَا يَجْهَلُنَّ أَحَدُ عَلَيْنَا، ... فَجَهْلٌ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ) Ebū Zeyd el-Ḳureṣī, *Cemheretu Eş‘āri’l-‘Arab* (nşr. ‘Ali Muḥammed el-Becācī), s. 87, 300; Ebū ‘Amr eş-Şeybānī, *Şerḥu’l-Mu‘allaḳāti’t-Tis‘a* (nşr. ‘Abdulmecīd Hemevi, Beyrūt 1422/2001, s. 347.

Câhiliyye kültürüne ait bir deyimde bu vahşi tavır “أجهل من نمر” (kaplandan daha vahşi, daha saldırgan) şeklinde ifade edilir.⁷ Câhiliyye'nin ünlü şairlerinden *Mu'allaka* sahibi Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın, kabilesinden bir kahramanı öven aşağıdaki mısraları, ‘cömertlik’le birlikte Câhiliyye erdemlerinin en başında yer alan ‘cesaret’in nasıl bir saldırgan ve zalim ruhun ürünü olduğunu apaçık göstermektedir:

“O bir aslandır, pür-silah, uzayıp sarkmış
yeleleri... Tırnakları kesilmemiş
Cesurdur: Zulme uğrarsa zalimce karşılık verir
çarçabuk... Aksi halde kendisi insanlara zulmeder”⁸

Şair aynı şiirin devamında bu şiddet ruhunu besleyen sosyal realiteyi de şöyle özetler:

“Oymağını silahıyla korumayan kişi zillete uğratılır
Ve insanlara zulmetmeyen, zulme maruz kalır”⁹

Cehl kavramı, Câhiliyye ahlâkındaki saldırganlık ruhunu ifade eder biçimde, o dönemi tanımlayan bağlamda Kur’ân-ı Kerîm’de de geçmektedir. En dikkat çekici örneklerden biri, Mekke döneminin ortalarında inen Rahmân (25) sûresinin 63. âyeti ve devamıdır. Birkaç kelimeyle adeta Câhiliyye insanı ile Kur’an’ın eğittiği Müslüman insan arasındaki derin farkı gösteren bu âyetin meâli şöyledir:

“Rahmân’ın (iyi) kulları yeryüzünde **tevazu** ile yürürler; **câhiller** onlara **sözlü saldırıda** bulunduğu **‘selâm’** derler.”

Burada İslâm insanının niteliği olarak kullanılan, bizim “tevazu” diye çevirdiğimiz kelimenin âyetteki aslı “*hevn*”dir. Tefsirlerde ve diğer kaynaklarda bu kelime genellikle “*sekînet* (sâkinlik, soğukkanlılık), *vakar*, *leyn* (yumuşaklık), *rıfk* (nezâket)” gibi kelimelerle¹⁰ ve hepsini kuşatan terim olarak “**hilim**” ile¹¹ açıklanmakta; bu kelimelerin âyette müşrik Araplar’a yüklenen ‘*cehl*’ sıfatının karşıtı olan Kur’an ahlâkını ifade ettiği belirtilmektedir. Buna göre müşrik Arabın karakteri -bu bağlamda- *saldırgan bir dil kullanma* tarzında, Müslüman insanın karakteri ise bu dile -barışçı ve medeni tavrı simgeleyen- ‘*selâm*’ ile mukabelede bulunma tarzında davranışa yansır. Sonuçta bu karşıt davranış tarzlarından birinin arkasında Belçikalı oryantalist Henri Lammens’in söz konusu âyetten hareketle “*barışçıların düşmanı*” diye nitelediği¹² “*câhil*” kimsenin **cehl ahlâkı**, diğerinin arkasında ise müslüman insanının **hilim ahlâkı** vardır.

⁷ Şihâbu'd-Dîn el-İbşîhî, *el-Mustatraf*, Beyrût 1419, s. 135.

⁸ Ebû Zeyd el-Ğureşî, *Cemheratu Eş'âri'l-'Arab* ('Ali Muhammed el-Becâcî), I, 174; el-A'lem eş-Şentemerî, *Eş'âru's-Şu'arâ 'i's-Sitteti'l-Câhiliyyîn*, I, 47; Zevzenî, *Şerhu Mu'allakâti's-Seb'* 1423/2002, s. 146; Tebrîzî, *Şerhu'l-Kaşâidi'l-'Aşr*, 1325, s. 122.

لَدَى أَسَدٍ شَاكِي السَّلَاحِ مُقَدَّفٍ ... لَهُ لِبَدٌ أَظْفَارُهُ لَمْ تُقَمِّمْ
جَرِيءٍ مَتَى يُظَلِّمُ يُعَاقَبُ بِظُلْمِهِ ... سَرِيْعًا وَإِلَّا يُبَدِّ بِالظُّلْمِ يُظَلِّمُ

⁹ Ebû Zeyd el-Ğureşî, *Cemheratu Eş'âri'l-'Arab*, s. 174; Ebû 'Ubeyd, *el-Emsâl* (nşr. Abdulmecid Kaţâmiş), 1400/1980, s. 113; el-Merzûkî, *Şerhu Dîvânü'l-Ĥamâse* (nşr. Ğarîd eş-Şeyh), Beyrût 1424/2003I, 369; 'Abdelekânî ez-Zevzenî, *Ĥamâsetu'z-Zurefâ*, I, 6.

¹⁰ Pek çok kaynaktan bazıları için bk. Mucâhid b. Cebr, *et-Tefsîr* (nşr. Muhammed 'Abdu's-Selâm Ebû'n-Nîl), Mısır 1410/1989 I, 506; Sufyân es-Sevrî, *et-Tefsîr*, Beyrût 1403/1983, I, 227; İbn Vehb, *Tefsîrul-Kur'ân* (nşr. Miklos Muranyi), I, 14; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tefsîr*, Beyrût 1425/2004, I, 488; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XI, 541; XIX, 293.

¹¹ Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr* (nşr. 'Abdullâh Maĥmûd Şehhât), Beyrût 1423 III, 239; İbnu'l-Mubârek, *ez-Zuhd ve'r-Reķâik* (nşr. Ĥabîburrahmân el-'A'zamî), Beyrut ts. (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), s. 424; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tefsîr*, I, 489; Taberî (nşr. Hasan-ı Basrî'den [قال: علماء حلماء لا يجهلون]), *Câmi'u'l-Beyân*, XIX, 295.

¹² *Etude sur le reŋge du Calife Omaiyyade Mo'âwia Ier*, Paris-London-Leipzig 1908, s. 85.

İnceleme imkânı bulduğum tefsirler arasında, yukarıda meâlî sunulan Furkân sûresi 25/63 ve devamındaki âyetlerin işaret ettiği iki zıt ahlâk ve davranış tarzının mahiyet ve karşıtlığını gösteren en iyi açıklamanın İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlât*'ında bulunduğunu gördüm. Mekkî âyetlerin ahlâkî muhtevasını yansıtmaya bakımından eserdeki ilgili bölümü aynen vermenin açıklayıcı olacağını düşünüyorum. Mâtürîdî şöyle diyor:

“وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا” sözüne gelince, bazılarının göre onlar (bu âyette anılan iyi kullar) *şımarmayan, azgınlık yapmayan, yumuşak huylu (hulemâ')* ve *tertemiz (enkıyâ')* kimselerdir. Başka bir yoruma göre âyetteki (هُؤُنَّا) kelimesi *böbürlenmeyen, kibirlenmeyen, şımarmayan alçakgönüllü* insanları ifade eder.

Hasan(-ı Basrî) der ki: ‘Bunlar *mütevazı* müminlerdir. Vallahi onların kulakları, gözleri ve diğer organları öylesine bir *alçakgönüllülük* hali yansıtır ki, bu hali bilmeyen biri (dış görünüşlerine bakarak) onları hasta zanneder. Allah’a yemin ederim ki onların hiçbir hastalığı yoktur; aksine kalpleri çok sağlıklıdır; fakat onların içini başkalarında olmayan bir korku (günahkâr olma korkusu) kaplamıştır (o yüzden böyle görünürler).’¹³ ... Âyetin asıl mânası şudur: ‘*O müminler hilimle yürürler; öyle ki hiç kimse onlardan bir sıkıntı çekmez, hiç kimse onlardan bir zarar görmez.*’ En doğrusunu Allah bilir.

وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا (ifadesi) hakkında da bazıları şu açıklamayı yaptı: Küstah tabiatlı kimseler (الْجَاهِلُونَ) onlara (Rahmân'ın iyi kullarına) sözle sataştıklarında, bu bayağı insanlar (السفهاء) onlara hakaret ettiklerinde, (o müminler) küstahlara ve aşağılıklara karşı *saldırgan tavır sergilemezler*, aksine ‘*selâm olsun size*’ derler. Şöyle diyenler de vardır: ‘*O müminler, küfür ve eziyet içirikli sözlere maruz kaldıklarında selâmla, yani diğerlerinin kendilerine karşı sergiledikleri saldırgan ve aşağılayıcı tutumlarından uzak olan, onlarınkine benzemeyen doğru ve güzel sözle, temiz bir cevapla karşılık verirler.*’ Benzer bir âyette şöyle buyurulmuştur: “Kendilerine acı veren boş, kırıncı ve asılsız bir söz duyduklarında, onlardan gelen *bu eziyete aynıyla karşılık vermezler* ve ‘*Bizim yaptığımız bize, sizin yaptığınız size* (herkes kendi yaptığından sorumlu; sizin gibi) *saldırgan ve küstahlardan olmak istemiyoruz*’ derler.”¹⁴ Burada Aziz ve celil olan Allah, bu iyi kulların *sefeh* ve *cehl* ehliyle *dahi bir arada yaşayabildiklerini, onlarla iyi geçindiklerini ve onlara yumuşak davrandıklarını* belirttiğine göre, *iyi ve akli başında insanlara karşı nasıl davrandıklarını ve onlarla nasıl birlikte yaşayabildiklerini* anlamak zor değildir. İşte Allah'ın iyi kullarının genel olarak insanlarla ilişkileri, âyetin burada anlattığı şekildedir. Bu bilgilerin arkasından Allah, müminlerin kendisine karşı tutumlarını, bağlılıklarını da şöyle anlatıyor: Onlar gecelerini de rablerine secde ederek, kıyamda durarak geçirirler...’’¹⁵

Aslında ‘*cehl*’ ve ‘*hilim*’ iki karşıt kavram olarak Câhiliyye edebiyatında da sıklıkla bir arada kullanılır ve daima ilki –Goldziher’in “*barbarism*” kavramıyla özetlediği¹⁶– kibir, öfke, sertlik, zorbalık, saldırganlık gibi *kaba, hoyratça duygu ve davranışları*; ikincisi ise Kur’ân-ı

¹³ Hasan-ı Basrî'nin açıklaması için ayrıca bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidāye*, 1429/2008, VIII, 5253.

¹⁴ Bu meâlde Mâtürîdî'nin *Te'vîlât* (Beyrût 1426/2005), VIII, 180-181’de verdiği yorum esas alınmıştır.

¹⁵ *Te'vîlât*, VIII, 40, 42.

¹⁶ *Muslim Studies*, I, 206.

Kerîm'in ağırlıklı olarak Mekkî âyetlerde Müslüman insana kazandırmayı hedeflediği tevazu, teenni, sükûnet, mülâyimlik, sabır, müsamaha gibi *barışçı ve medeni ahlâk yapısını* kapsar.

Câhiliyye 'Onur' İdeali – Kur'ân'ın Hakikat ve Fazilet İlkeleri

Araştırmacılar, Câhiliyye döneminde onurun (*mecd, şeref, ırz, fahr*) din yerine konulduğunu belirtirler. Kuşkusuz Câhiliyye insanları arasında da -Hz. Peygamber'in amcası **Ebû Tâlib** gibi- fazilete ve hakikate bir ölçüde saygısı olan bazı şahsiyetler vardı. Günün birinde, **Osman b. Affân** Mekke'de, Hz. Peygamber'in yanında bulunduğu bir sırada Cebrâil'in Peygamber'e, "Muhakkak ki Allah adaleti, iyilik yapmayı, akrabaya yardım etmeyi emrediyor..." âyetini (en-Nahl 16/90) okuduğuna şahit olmuş; kendisini son derece etkileyen bu gözlemini Ebû Tâlib'e de aktarmıştı. Bunun üzerine Ebû Tâlib şu konuşmayı yaptı:

"Ey Kureyş halkı! Yeğenime uyarmanız doğru yolu bulur, kurtuluşa erersiniz... Çünkü o size sadece ahlâk güzelliklerini buyuruyor."

Peygamber (s.a.v.), amcasındaki bu yumuşaklığı görünce ona, "Ah benim amcam! İnsanlardan bana uymalarını istiyorsun da kendini hâriç mi tutuyorsun?" dedi; hatta hidayeti bulması için çok da uğraştı ama Ebû Tâlib müslüman olmayı hep reddetti. Bunun üzerine şu âyet geldi: "Sen istediğini hidayete erdiremezsin; fakat dilediğine hidayeti Allah verir" (Kasas 28/56).¹⁷ Mekke'de, anılan âyetlerle aynı dönemde inen En'âm (6) sûresinin 26. âyetindeki "وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ" ifadesinde Ebû Tâlib ve diğer bazı Kureyşliler'den söz edildiği ve bu ifadede "Onlar bir yandan başkalarının zarar vermesine karşı Muhammed'i korurken bir yandan da onun dininden uzak dururlar" buyurularak, içine düştükleri ahlâkî çelişkiye dikkat çekildiği belirtilir.

Görüldüğü gibi burada Ebû Tâlib'in şahsında bir kesimin inançsızlıkta direnmelerinden söz ediliyorsa da bu hususta asıl sorunun ahlâkî olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira yukarıda anlatılanlar açıkça şunu gösteriyor: Câhiliyye'nin burnu büyük seçkinlerinin gözünde, yerleşik telakkinin "onur" dediği **statüyü** korumak, **hakikati** ve **erdemini** seçmekten daha önemliydi. Ebû Cehil ve Kureyş'in diğer ileri gelenlerinin, yeğeni Muhammed'i nereye kadar destekleyeceği ile ilgili sorularına, Ebû Tâlib, "Gururum (enefe) yeğenime uymamı, himaye duygum (*hamiyye*) onu size teslim etmemi engelliyor" şeklinde cevap vermişti.¹⁸ Bildiğimiz gibi sonuçta Ebû Tâlib –her ne kadar ölünceye kadar yeğenini himaye etmişse de- sonunda gururuna yenilmiş ve putperestlikte kalmayı tercih etmiştir.

Câhiliyye şeref davasına dair benzer bir anekdot, Kureyş putperestlerinin en güçlü ve itibarlılarından olup, Câhiliyye kibrinin başka bir model karakteri sayılan, Ebû Cehil'in dayısı ve aynı zamanda akıl hocası olarak bilinen Velîd b. Muğîre hakkında zikredilir. Ebû Cehil'in oğlu İkrime'nin anlattığına göre yukarıda anılan Nahl sûresinin 90. âyetini Hz. Peygamber'den dinleyen Velîd, ondan aynı âyeti bir kez daha okumasını istemiş; ikinci okumanın ardından hayranlığını şöyle dile getirmişti: "Vallahi, yeğenim, bu okuduğunda bir tad, bir güzellik var. Onun başı meyveli, sonu bereketli. Bu insan sözü olamaz."¹⁹ Buna

¹⁷ Burada anlatılan olay hakkında bk. Ebu'l-Leys es-Semerqandî, *Baḥru'l-'Ulûm*, II, 288; Râzî, *Mefâtiḥu'l-Gayb*, Beyrut 1421/2000, XX, 81; Ebû Tâlib'in, Kureyş'ten gelecek ayıplamalardan sakındığı için Peygamber'e iman etmediğine dair rivayetler için bk. Buḥârî, *es-Şaḥîḥ* (nşr. M. Zuheyri b. Nâsır en-Nâsır, 1422/2001, V, 52; VI, 112; Ṭaberî, *Câmi' u'l-Beyân*, XIX, 598-600.

¹⁸ İbn Sa'îd el-Mağribî, *Neşvetu't-Tarab* (nşr. Nuşret 'Abdurrahmân), I, 339.

¹⁹ Ebu'l-Leys es-Semerqandî, *Baḥru'l-'Ulûm*, s. 288; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil* (nşr. 'Abdurrezâk el-Mehdî), 1420, III, 93; Râzî, *Mefâtiḥu'l-Gayb*, XX, 81; el-Ḳurtubî, *el-Câmi' li-Āḥkâmi'l-Ḳur'ân* (nşr. Aḥmed el-Berdûnî-

rağmen Velîd'in Resûl-i Ekrem'e karşı mücadele verenlerin önde gelenlerinden olmasının sebebi de belirttiğimiz Câhiliye kibri ve gururu, yüksek itibarını kaybedeceği kaygısıydı.

İslâm'ın -denebilir ki- en büyük başarısı, bu örneklerde gördüğümüz ahlâk zihniyetini tersine çevirmesi, yani iptidai *şeref* davasına karşı hakikatin ve erdemin üstünlüğünü ilan etmesi, asıl şerefin de hakikat ve erdeme göre yaşamakla kazanılacağını göstermesi olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in bütününden, özellikle de Mekkî âyetlerden çıkan temel ahlâkî sonuç kesinlikle budur.

Bir Onur Kaynağı Olarak Câhiliye Cömertliği ve Kur'an'ın Yaklaşımı

Kur'ân-ı Kerîm semantiği konusunda önde gelen uzmanlardan Japon bilim adamı Toshhiko Izutsu'nun ifadesiyle “Çöl şartları altında yardımseverlik ve cömertlik ruhuna, üstün meziyetler listesinde ziyadesiyle yüksek bir yer verilmesi gayet doğaldır. Temel maddi ihtiyaçların dahi çok kıt olduğu çölde *misafirperverlik* ve *yardımseverlik* türü davranışlar muhakkak ki var olma mücadelesinin zorunlu bir cephesidir. Fakat burada ayrıca bir şey daha var: Öncelikle müşrik Arabın zihninde cömertliğin Câhiliye '*şeref*' anlayışıyla yakından alakalı olduğunu gözlemleyebiliriz.”²⁰

Câhiliye'ye nisbet edilen edebî mirasta İslâm'dan önceki Arapların cömertliğini yere yurda sığdırmayan ve bu konuda değişik gelenekler oluşturulduğunu anlatan bol miktarda malzeme bulunmaktadır. Anlatıldığına göre Araplar çölde özellikle kış gecelerinde çadırlarının önüne, yardım için sığınmaya ihtiyacı olanların göreceği şekilde ateş yakarlardı, buna “*nâru'l-kirâ*” (ikram ateşi) derlerdi. Bu geleneğe Câhiliye şiirinde geniş yer verilmiş olup bunların en güzellerinden biri A'sâ'ya ait şu mısralardır:

“Yemin olsun ki birçok göz gördü
Yükseklerde alevlenen bir ateşin ışığını”²¹

Câhiliye'nin ideal ahlâk kahramanlarından sayılan Kays b. Asım el-Minkarî'nin eşine hitaben söylediği aşağıdaki mısralar da, o dönemin ahlâk telakkisinde cömertliğin hem önemini hem de *amacını* göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

“Azık (yemek) hazırladığında ona bul
Bir yiyecek kimse daha; çünkü ben tek başıma yiyemem
...
Öldükten sonra kınayıcı sözlerle anılmaktan korkarım”²²

Bu mısralarda ve sayısız başka benzerlerinde görüldüğü üzere Câhiliye Arabı için genellikle *mürüvvet* kavramı kapsamında gösterilen bütün erdemler gibi cömertliğin de asıl amacı kişi ve kabilenin *şerefini* korumak ve arttırmak, bu suretle geride bir şan bırakmaktır.

Mâ'ûn, Fecr, Leyl gibi Mekke'de inen sûrelerde de cömertliğe büyük önem verilmekle birlikte Câhiliye cömertlik anlayışının şiddetle eleştirildiği görülür. Mekke döneminin

İbrahim Etfeyyiş), Kahire 1384/1964, X, 165; İbnu'l-Esîr, *en-Nihāye fî Ġarîbi'l-Ĥadîs* (nşr. Tâhir Aĥmed ez-Zâvî - Maĥmûd Muĥammed eĥ-Ĥanâhî), Beyrût 1399/1979, III, 137.

²⁰ *Ethico-Religious in the Qur'ân*, Montreal London 2002, s. 75-76.

²¹ (لعمرى لقد لاحت عيون كثيرة ... إلى ضوء نار باليفاع تحرق) Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eġânî*, Beyrût 1415, IX, 79; İbn 'Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrût 1404/1983, VI, 178; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luġa* (nşr. Muĥammed 'Avd Mir'ab), Beyrût 2001, V, 161.

²² Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eġânî*, XIV, 301-302.

إذا ما صنعت الزاد فالتمسي له ... أكبلا فإني لست أكله وحدي
... أخاف ملامات الأحاديث من بعدي

ortalarında inen İsrâ sûresinde (17/26-27) “Akrobaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver; gereksiz yere saçıp savurma” buyruğunun ardından, hayır amacı taşımadan mallarını saçıp savuranlar “şeytanların kardeşleri” şeklinde nitelenmiştir.

Müfessir Zemahşerî, bu âyetlerin yorumunu yaparken şu önemli bilgileri verir:

“(Âyetteki) ‘tebzîr’, malı gerekli olmayan yollara ayırmak ve israf tarzında harcamaktır. Câhiliyye (Arapları) develerini keser ve onun üzerine (kimin daha çok deve kesip ikramda bulunacağını ispatlamak için) kumar müsabakası yaparlar; bu şekilde mallarını (cömertliğiyle) övünme ve şöhret kazanma uğruna telef eder, bunu şiirlerinde de anlatırlardı. İşte bundan dolayı Allah (benlik davası uğruna değil) kendisine yakınlaştırıp hoşnutluğunu kazandıracak şekilde harcama yapmayı emretti.”²³

Câhiliyye döneminde ‘**akr**’ adı verilen ve hayli yaygın olduğu anlaşılan bu deve kesme yarışı İslâmî dönemde yasaklanmıştır. Bu konuda Resûl-i Ekrem, “İslâm’da ‘akr kaldırıldı” buyurmuşlardır.²⁴ İslâm’ın ilk zamanlarında söz konusu uygulamaya dair bazı örnekler rastlansa da²⁵ yasaklamanın zamanla etkisini gösterdiği ve bu zararlı geleneğin terkedildiği görülmektedir. Yukarıda sunulan bilgilerden de anlaşılıyor ki, bu yasaklanmasının temel sebebi, yapılan harcamaların ahlâkî anlamda bir cömertlik uygulaması olmaktan çıkıp, benlik iddiası ve gururu, övülme tutkusuna gibi yıkıcı duygulardan kaynaklanması; ayrıca harcamanın aşırılığa, birbirini tüketme derecesinde hoyratça bir savurganlığa dönüşmesidir. Bu sebeple Kur’ân-ı Kerîm, daha önce zikrettiğimiz Furkân sûresinde “Rahmân’ın (iyi) kulları” şeklinde andığı İslâm insanını “câhilûn” diye andığı Câhiliyye insanından farklı kılan belli başlı özellikleri sıralarken müslümanların harcamalarının da israf ile cimrilik arasında orta bir kararda olduğunu bildirmiştir. Ebû Mansur el-Mâtürîdî söz konusu âyetler ışığında Müslümanların nitelikleri hakkında daha önce aktardığımız bilgilere şunları da ekler:

“Cehl ve sefeh ehli kendilerini incittiğinde Müslümanlar onların yaptığının aynısını yapmazlar... Allah müminlerin malları konusundaki tutumlarına ilişkin olarak da onların, mallarını ancak harcanması emredilen yerlere harcadıkları bilgisini vermektedir.”²⁶

Kur’ân-ı Kerîm’in verdiği bilgilere göre putperest Araplar, yeni dinin mensuplarını kendi Câhiliyye inanç ve zihniyetlerinin geleceği için tehlikeli gördükleri noktadan itibaren o meşhur Arap cömertliğinden kolaylıkla vazgeçebilmişlerdir. Mekke döneminin ortalarında inen Yâsîn sûresindeki (36/47) şu kısa bilgi bile bunu apaçık ifade etmektedir: “Onlara (müşriklere) ‘Allah’ın size verdiği rızıktan başkaları için de harcayın’ denildiğinde o

²³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrût 1407, II, 661.

²⁴ (لَا عَقْرَ فِي الْإِسْلَامِ) ‘Abdurrezzâk, *el-Musannef* (nşr. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî), Beyrût 1403, III, 559; Yahyâ b. Ma'in, *Târîhu İbn Ma'in* (nşr. Aḥmed Muḥammed Nûru Seyf), Mekke 1399/1979, IV, 393; İbn Hânel, *el-Musned*, V, 493; XX, 333; Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (nşr. Muḥammed Muḥyiddîn 'Abdulḥamîd), III, 216; V, 128.

²⁵ Meselâ Abdülkadir el-Bağdâdî, tarih kitaplarında deve kesme ('akr) yarışının çok bilinen bir konu olduğunu belirttiikten sonra Hz. Ali'nin hilafeti sırasındaki bir kıtlık döneminde ünlü şair Farazdak'ın babası Galib ile Sühaym b. Vesîl er-Riyâhî adlı kabile reisi arasında Kûfe'de günlerce süren bir deve kesme yarışmasını anlatır ve yarışmanın mağlubu Sühaym'ın kestiği devenin seksene ulaştığını belirtir. Yazarın bildirdiğine göre Hz. Ali, bu etlerden yenilmesini yasaklamış ve şöyle demiştir: “Bunlar Allah'tan başkası adına kesilmiş hayvanlardır; maksat sadece övünme ve büyüklük yarışıdır.” Bunun üzerine etler toplanıp Kufe'nin çöplüğüne atılmış; köpeklere, kartallara, akbabalara yem olmuştur (Hikâyenin devamı için bk. 'Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Ḥizânetu'l-Edeb*, Kahire 1418/1997, III, 58-59; eš-Şafedî, *eş-Şu'ur bi'l-'Ûr*, Amman 1409/1988. , s. 189; ed-Demîrî, *Ḥayâtu'l-Ḥayevân el-Kubrâ*, Beyrut 1424, II, 302.

²⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VIII, 42.

inkârcılar inananlara şöyle dediler: Allah'ın dileseydi (kendisinin) besleyeceği kimseleri biz mi besleyeceğiz!...”²⁷

Câhiliyye dönemi Arabının bencil karakterine dikkat çeken, dolaylı olarak da Müslümanları hayır yapmaya teşvik ederken kibir, övünme gibi bencilce niyet ve davranışlardan arınmaya teşvik eden birçok âyet bulunmaktadır. Nöldeke'nin sıralamasına göre Mekke döneminde altıncı sırada inen Hümeze sûresinde (104/1-3) “*Vay haline arkadan çekiştiren ve ayıp kusur arayanın! Ki o servet toplar ve onu sayıp dökmekle oyalanır. Sanır ki malı kendisini ebedileştirecek...*” ifadeleriyle dönemin hem küstahlık ve alaycılığına hem de aşırı mal tutkusuna, koyu maddeci zihniyet yapısına dikkat çekilmesi, Kur’ân-ı Kerîm bakımından bunların öncelikle çözülmesi gereken ahlâkî-toplumsal sorunlar olduğunu gösterir. Bu maddeperest ve bencil karakteri tanımlayıp eleştiren başka âyetler de vardır.

Esasen ilk vahiylerde tevhid ve ahiret inancıyla birlikte cömertlik-cimrilik meselelerinin öne çıkarıldığı görülmektedir. Bu durum tamamen Kur’ân-ı Kerîm’in indiği ortamın sosyal ve ekonomik gerçekleriyle bağlantılıdır. İlk vahiylerden olan Duhâ sûresinde Hz. Peygamber’e, “Sakın yetimi ezip üzme ve yardım isteyeniyi geri çevirme!” buyurulmasının arkasında Câhiliyye toplumunda yoksul ve kimsesizlerin içinde buldukları yalnızlık ve çaresizlik olgusu ve bunun acilen çözülmesi gereken ahlâkî ve insanî bir sorun olduğu tesbiti vardır. Başka Mekkî sûrelerde de Peygamber dönemindeki varlıklı putperestlerin aşırı bencilik ve cimrilikleri anlatılmakta, dolayısıyla bunun acilen çözülmesi gereken en önemli ahlâkî sorun olduğu ima edilmektedir. Meselâ Me’âric sûresinde (70/18-21) “... *Ve o, mal toplayıp üstüne oturdu. Gerçekten şu insan açgözlü yaratılmıştır: Ona kötülük dokunursa (yoksullukla karşılaşır) korku ve telaşa kapılır; iyilik dokununca (malı çoğalıp zengin olunca) da cimrilik eder*”²⁸ denirken -genellikle insanlardaki bencilik eğiliminden bahsedildiği düşünülse bile- elbette somut örnek Câhiliyye insanıdır. Nitekim özellikle müşriklerin bencilik ve cimrilikleriyle ilgili birçok âyet bulunmaktadır.²⁹ Çoğu Mekkî olan bu âyetlere örnek olarak, ilk Mekke döneminde inmiş olup, hayli sarsıcı bir üslûpla Câhiliyye maddeperestliğini eleştiren Fecr (89/17-20) sûresindeki şu ifadeler zikredilebilir:

“Hayır! Yetime karşı cömert olmuyorsunuz. Birbirinizi muhtaçları doyurmaya teşvik etmiyorsunuz. Mirası ahmakça³⁰ yiyip duruyorsunuz. Ve çılginca bir mal sevgisi taşıyorsunuz!”

Câhiliyye’de Cesaret, Savaş, Baskın, Yağmacılık ve Kur’ânî Dönüşüm

Câhiliyye ahlâk kültüründe bütün faziletleri kuşatan temel kavramın ‘mürüvvet olduğu belirtilir. Genellikle “mükemmel erkeklik” şeklinde tanımlanan mürüvvetin en başta cömertlikle birlikte *cesaret* erdemini içereceği açıktır. Zenginiyle fakiriyle, kabilesi olanıyla

²⁷ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالُوا الَّذَيْنَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطَعَمَهُ

Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, XX, 527.

²⁸ إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا

Meâldeki parantez içi bilgilerde Taberî'nin açıklamalarından yararlandık; bk. *Câmi ‘u’l-Beyân* (nşr. ‘Abdullâh b. ‘Abdilmuhsin et-Turkî), XXIII, 610-611. Bu âyetlerdeki “eş-şerr” in “darlık ve yoksulluk “el-hayr”ın “bolluk ve zenginlik” anlamına geldiği hususunda bk. bk. et-Taberî, *a.g.e.*, XXIII, XXIII, 611; el-Kummî, *et-Tefsîr* 79, 2; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXX, 644; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, XII, 7713.

²⁹ Örnek olarak şunlara bakılabilir: Tevbe 9/76; Necm 53/34 Hadîd 57/10; Leyl 96/8-11; Mâ’ûn 107/2-3, 7.

³⁰ Hz. Ali ve Mücâhid âyetteki “lemmen” kelimesini “sefehene / akılsızca, ahmakça” şeklinde açıklamışlardır; bk. Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân* (nşr. ‘Abdullâh b. ‘Abdilmuhsin et-Turkî), XXIV, 380-381. Miras yemeye ilgili bu eleştirinin, kadınlara ve küçük çocuklara mirastan pay ayırmama şeklindeki Câhiliyye uygulamasına yönelik olduğuna dair açıklama için bk. Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, XXIV, 415.

olmayanıyla bütün Araplar'ın en çok iftihar ettikleri şey yiğitlik ve kahramanlık oluyordu. Cömertlikle birlikte cesaret de çöl Arabının sahip olmaktan onur duyduğu en değerli erdemdi. Câhiliyye şairi Haris b. Rabî'a, Araplar'ın ideal kahramanı için bu iki erdemini şöyle dile getirilir:

“Yiğit adamın, yaşadığı olaylarda hayatı ikiye bölünür:
Bir yarısı savaşla, diğer yarısı cömertlikle geçer”³¹

Sayırsız örneklerden birini daha vermekle yetinelim. Kureyş'in Benî Fihr kolunun reisi Hattâb'ın oğlu olan Dırâr, -Müslüman olmadan önce- o dönemde dehşetli bir kibir duygusunun beslediği gözü kara 'cesaret'i ve atalarının kahramanlığından duyduğu onuru şöyle dile getiriyordu:

“Zayıf ve silah bilmez bir sülaleden gelmiyorum ben
Ne de savaşın daha başında korkuya kapılıp kaçan aşağılıklardan
Atalarım 'gözünden vururlardı miğferli savaşçıyı'³², karşılaştıklarında
o burnu büyük düşmanla... Uçarak giderlerdi ölüme”³³

Fahredden er-Râzî'nin, yukarıda değindiğimiz İsrâ (17) sûresinin 26-27. âyetleri bağlamında yaptığı şu açıklama tam da bu ahlâk zihniyetini tanımlıyor:

“Bazı âlimler bu âyetlerin Araplar'ın bir adetiyle ilgili olarak geldiğini belirtmişlerdir. Onlar yağma, talan ve soygunlarla mal toplar, sonra da onu kibir ve övünme amaçlı olarak harcarlardı.”³⁴

Arabın yiğitliği kabilesi uğruna öldürdüğü düşmanının sayısı ile ölçülürdü.³⁵ Şevki Dayf'ın ifdesiyle “Câhiliyye'de Arabın hayatını belirleyen en önemli şey, kan akıtmaya dayanan bir savaş hayatı olmuş; öyle ki, bu adeta onların yasası haline gelmiştir. Sürekli öldürürler, öldürülürler; kanı kanla temizlerler. Bu sebeple büyüğüyle küçüğüyle hepsinin boyun eğdiği en büyük kanunları *intikam* (التأثر) yasasıdır...”³⁶

İkisi de Mekke'de inen En'âm (6/151) ve İsrâ (17/33) sûrelerinde, temel ahlâk yasaları sıralanırken, “Haklı bir sebep olmadıkça, Allah'ın dokunulmaz kıldığı cana kıymayın” buyrulur; Furkân'da (25/68) da benzer ifadeler yer almaktadır. Böylece Mekke döneminde inen âyetlerle imanî ve ahlâkî temelleri hazırlanan İslâm toplumuna, Medine döneminde gelen Âl-i İmrân sûresinde (3/103), “Ey müminler! Allah'a itaatsizlikten nasıl sakınmak gerekiyorsa öylece sakının ve O'na bağlanıp teslim olmuş kimseler olarak ömrünüzü tamamlayın. Hep birlikte Allah'ın ipine³⁷ sınımsız yapışın, bölünüp parçalanmayın” şeklinde bir çağrı yapılır. Bu

³¹ Kudâme b. Ca'fer, *Naqdu's-Şi'r*, İstanbul 1302/1885, s. 28; Ebû Hilâl el-'Askerî, *Divānu'l-Me'ānî*, Beyrut ts., I, 34; ez-Zemaşşerî, *Rebî'u'l-Ebrâr ve Nuşusu'l-Âhyâr*, Beyrut 1412, V, 100; Şihâbu'd-Dîn el-İbşihî, *el-Mustaşraf*, s. 238.

فتى دهره شطران فيما ينوبه ... ففي بأسه شطر وفي جوده شطر

³² Çevirisi Izutsu'ya ait; bk. *Ethico-Religious in the Qur'ân*, s. 84.

³³ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, II, 145; Suheyli, *er-Ravd'ul-Unf*, 1412, VI, 93, 112; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyyeti's-Şâfiyye* (nşr. 'Abdu'l-Mun'im Ahmed Hureydî), Mekke ts., III, 1235; es-Suyûtî, *Hemme'a'l-Hevâmi'* (nşr. 'Abdu'l-Hamîd Hendâvî), Mısır ts. (el-Mektebetu't-Tevfikîyye), III, 211.

وَمَا انْتَمَيْتُ إِلَى خُورٍ وَلَا كُثُفٍ ... وَلَا لِنَامِ غَدَاةِ النَّاسِ أَوْ رَاعٍ
بَلْ ضَارِبِينَ حَبِيبِكَ الْبَيْضِ إِذْ لَحِقُوا ... شَمَّ الْعَرَانِينَ عِنْدَ الْمَوْتِ لِنَاعٍ

³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* XX, 154.

³⁵ T. H. Weir, “Câhiliye”, *İslâm Ansiklopedisi* (M.E.B.), III, 12.

³⁶ Şevki Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî: el-'Asru'l-Câhili*, 62 vd.

³⁷ Yani 'Kur'an'a ve dine' (İbn Sîrîn, *Tefsîru'l-Ahlâm*, 1359/1940 (Şirketu Mektebe ve Maţba'atu Muştafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhü), II, 281; Muķâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, s. 293) veya 'Allah'a verdiğiniz vaade'

çağrının ardından, Câhiliyye döneminde aralarındaki düşmanlığın, Arapları birbirlerini nasıl yok etme noktasına getirdiği hatırlatılır ve bu durum bir ateş çukurunun tam kenarında bulunmaya benzetilir; Allah'ın, lütuf ve inayeti sayesinde onların gönüllerini birbirine kaynaştırdığı, böylece düşmanlıkları kardeşliğe dönüştürdüğü bildirilir.

Bu âyetler, cesaret telakkisinin Câhiliyye ahlâk kültüründe nasıl bir düşmanlık ve yıkım motifi oluşturduğunu apaçık göstermektedir. Keza burada Kur'an ve dolayısıyla onun ortaya koyduğu yeni din için 'حَيْلٌ' (ip, bağ) metaforunun kullanılması da onun gerek Allah ile insan arasında gerekse insanların birbirleri arasında Câhiliyye döneminde kopmuş olan bağları yeniden kuran işlevini anlatır; aralarında gerçekleşen ülfet ve kardeşlik "Allah'ın nimeti" (ni'metallâh, bi-ni'metihî) olarak değerlendirilir.³⁸ Taberî'nin naklettiği birçok rivâyette buradaki 'el-habl' kelimesinin "cemaat" şeklinde açıklanması ve âyetin Câhiliyye zihniyetinin birbirine düşman ettiği Araplar'a yönelik bir toplumsal birlik çağrısı olduğuna dikkat çekilmesi de³⁹ oldukça önemlidir. Sonuçta bu âyet, Hz. Peygamber'in temel misyonunun -tevhid akidesini yerleştirmek yanında, âyetteki tabirleriyle- bir 'ülfet' ve 'kardeşlik' toplumu inşa etmek olduğunu göstermektedir.

Câhiliyye Arabının cesaret ve kahramanlık namına ortaya koyduğu ahlâkî karakter tamı tamına 'cehl'in anlam dünyasının tezahüründen ibarettir. Câhiliyye'ye dair literatürde ideal bir kişilikten söz edilirken yer yer 'yiğit' (شجاع), 'saldırgan' (فاتك), 'haydut, çapulcu' (صعلوك), ailesinden veya kabilesinden 'kovulmuş' (خليع) gibi 'cehl' kavramının semantik içeriğine giren niteliklerin bir arada kullanıldığı görülür.⁴⁰ Gücün ve şiddetin egemen olduğu bu zihniyet ortamında saldırgan için imkân bulduğu, gücünün yettiği her durumda başkalarının malları ve ırzları mubahtır. Bu, her çöl Arabının başarılı saldırılarının ardından yaptığı şeydir.

Câhiliyye Dayanışma ve Himaye Geleneğine Karşı Kur'an'ın Kardeşlik İlkesi

Hem saldırganlık ve yağmacılık hem de saldırganlara ve yağmacılara karşı korunma ihtiyacı, kabile üyelerinin ve anlaşmalı olanların birbiriyle dayanışmasını, birbirini himaye etmelerini gerektiriyordu. Câhiliyye'de himaye, kişinin kendisi, ailesi ve kabilesinin şerefini koruyup yüceltme uğruna himaye talebinde bulunanı -bedeli ne olursa olsun, *haklı olup olmadığına bakmaksızın*- koruma şeklinde anlaşılmalı ve uygulanmıştır. Bu hususta 'asabe' (aynı soydan gelenler) ile kendileriyle 'hilf' (dayanışma) ve 'civâr' (himaye) ittifakı yapılan yabancılar arasında fark yoktur. Nitekim *asabe* gibi *halif* ve *câr* konumunda olanlar da 'mevlâ' kabul edilirdi.

Her ne kadar İslâm'ın zuhurundan önce Arap yarımadasının kuzeyinde ve bağımsız veya yarı bağımsız küçük krallıklar oluşmuşsa da büyük ölçüde bedevîlik ve göçebeliliğin hüküm sürdüğü orta Arabistan'daki hâkim siyasal yapı hiçbir zaman kabile yapısını aşır devlet örgütlenmesine dönüşmemiştir. Zira hali hazırdakinden daha büyük bir toplumsal ve siyasal bütüne gönüllü olarak katılmayı ve bunun gerektirdiği hukuki ve ahlâkî kurallara boyun eğmeyi yalnızca ortak değerler ve hedefler sağlayabilir. Nitekim Araplar'ın bilinen tarihinde

(İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkilil-Kur'an* [nşr. İbrâhîm Şemsu'd-Dîn], Beyrut ts. [Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye], s. 257).

³⁸ Â-i İmrân 3/103.

بَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ. وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ.

³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, V, 644, 647, 648; VII, 71, 74-76; *et-Târîh*, Beyrut 1387/1967, VII, 170; keza bk. Mâturîdî, *Te'vîlât*, II, 444, 445; el-Ceşşâs, *Âhkâmu'l-Kur'an*, Beyrüt 1405, II, 36, 313.

⁴⁰ Meselâ bk. Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Egânî*, III, 52; IX, 67; XIV, 348;

bütün Arap coğrafyasını ve Arap topluluklarını içine alan siyasal bütünlüğe, ilk defa İslâm'ın getirdiği inanç ve ideal birliği, ortak sosyal ve ahlâkî değerlerin benimsenmesiyle oluşan kuşatıcı bir zihniyet dönüşümü sayesinde ulaşılabilmektedir. Câhiliyye şairi gururlu bir eda ile “biz” diyerek söze başladığında kastediği kimlik sadece kabilesi, oymağı ve aşiretidir. Câhiliyye ahlâk kültürüne dair kardeşlik, dostluk, dayanışma, himaye gibi en masum kavramlarla ifade edilen uygulamaların arkasında bile bu *cehl* ruhu bulunur. Bu yüzden Câhiliyye Arabı, yakınına himaye ederken haklı veya haksız olduğuna bakmaz. Dönemin ünlü şairlerinden Nâbiğa ez-Zubyânî, kendisine acıyıp yardım edenlere minnettarlığını ifade ederken aynı ahlâkî zihniyeti yansıtır:

“Dabbe kabilesi boylarının hepsi de bana acıdı (ve yardım ettiler)
Zalim ya da mazlum olduğuma bakmadan”⁴¹

Câhiliyye'nin bu dayanışma telakkisi en iyi ifadesini, dönemin şairlerinden Cündeb b. Anber b. Temîm'e atfedilen şu atasözünde bulur: “İster zalim ister mazlum olsun kardeşine yardım et.” Resûlullah'ın (s.a.v.) bu söze ilave ettiği “Zalime yapılacak yardım onun zulüm yapmasını engellemektir”⁴² şeklindeki açıklama ise İslâm'ın ahlâk zihniyetinde meydana getirdiği büyük değişimin sembolik ifadesi sayılmalıdır.

Kuşkusuz Câhiliyye döneminde dayanışma ve himaye uygulamalarının yaygınlaşmasının en önemli sebebi ağır zulüm, şiddet ve savaş ortamıydı. Böyle bir ortamda kendilerini tehlikede gören kişiler, aileler ve aşiretler ihtiyaç duydukları güvenliği kendilerine sağlayacağını düşündükleri başka kişilere, aile veya kabilelere sığınmak durumunda kalırlardı. Bazen ahlâksızlığı, ayyaşlığı, muzırlığı vb. kötülükleri sebebiyle çevresinin onurunu lekelediği, başını belaya soktuğu için ailesinden veya kabilesinden atılan (خَلَع) ve bu yüzden ‘**kovulmuş**’ (الخَلِيع) diye anılan⁴³ düşük karakterli kimseler de başka kişi ve kabilede civar talebinde bulunurlardı. Sebebi ne olursa olsun, bu tür talepleri kabul etmek hem bir onur meselesi hem de yiğitlik, güç ve âlicenaplık gösterisi olarak görülürdü; sonuçta genellikle himaye talebi kabul görür ve yapılan anlaşma kalabalıklar içinde ilan edilirdi.

Tarihçiler, Mekke döneminin sıkıntılı yıllarında bazı Müslümanların da müşriklerle himaye anlaşması yaptıklarını kaydederek. Meselâ Habeşistan'dan dönen bazı Müslümanlar Mekke'nin güvensizlik ortamında bazı müşriklerle himaye (civar) antlaşması yapmışlardı. Bunlardan biri de müşriklerin önde gelenlerinden Velid b. Muğîre ile civar anlaşması yapan Osman b. Maz'ûn'dur. İbn İshak'ın ve ondan naklen İbn Hişam'ın anlattığına göre Osman, diğer Müslümanların müşriklerden çektiği sıkıntıları görünce, “Vallahi dostlarım ve dindaşlarım Allah uğrunda benim çekmediğim belâ ve eziyetlere maruz kalırken, putperestlerden bir adamın himayesi (civar) sayesinde benim ortalıkta rahat rahat dolaşmam kendim için büyük bir ayıptır” diye düşündü ve Velid'e giderek ona himaye antlaşmasını bozmak istediğini ifade etti. Birlikte Kâbe'ye gittiler ve insanlara anlaşmayı bozduklarını ilan

⁴¹ (حدثت عليّ بطون ضبة كلها ... إن ظالمًا فيهم وإن مظلوماً), ez-Zemahşerî, *el-Mustakşâ fi Emşâli'l-'Arab*, Beyrût 1987, I, 392-393 (Şiirin çevirisinde Zemahşerî'nin gösterilen yerdeki açıklamasından yararlanıldı).

⁴² Çok sayıdaki kaynaklardan bazıları için bk. Ebû 'Ubeyd, *el-Emşâl*, s. 142, 181; el-Câhîz, *el-Mehâsin*, Beyrut 1423/2002, s. 66; el-Mufađdal b. Seleme, *el-Fâhîr* (nşr. 'Abdul'alîm eṭ-Ṭahâvî), 1380/1960, s. 147, 149; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 253, 502; XIX, 14; XX, 363; el-Buḥârî, *es-Şahîh*, III, 128; IX, 22.

⁴³ Kavramın anlamı ve Câhiliyye dönemindeki uygulanaş hakkında bk. İmru'u'l-Ḳays, *Dīvānu İmri'i'l-Ḳays*, Beyrût 1425/2004, s. 52; Ḥalîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitābu'l-'Ayn* (nşr. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâ'î), 118; İbn Kuteybe, *el-Me'ânî'l-Kebîr* (nşr. Sâlim el-Kerenkevî v.dğr), Ḥaydarâbâd - Dekkan 1368/1949, I, 194, 208, 430; III, 1234; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa* (nşr. Remzî Munîr Ba'lebekkî), Beyrût 1408/1987, I, 613; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, I, 115.

ettiler.⁴⁴ Hz. Peygamber de Taif'ten dönüşünde Hira'da konaklamış, Mekke'ye girmek için önce müşriklerin saygınlarından olan Ahnes b. Şerîk es-Sekafi'den, sonra Süheyl b. Amr'dan himaye (civâr) talebinde bulunmuş, ikisinden de red cevabı almıştı. Nihayet Mut'im b. Adî Resûlullah'ın himaye talebini kabul etmiş ve ona Mescid-i Haram'a gelmesi için haber yollamış, kendisi de adamlarıyla birlikte silahlanarak Resulullah'ı himayesine aldığını göstermek üzere Kâbe'ye gelmiştir. Böylece Hz. Peygamber güven içinde Mescid-i Haram'a girip tavafını yaptıktan sonra evine gitmiştir.⁴⁵ Muhtemelen daha sonraki bir tarihte Hz. Peygamber'in "İslâm'da hilf yoktur; ancak Câhiliyye'de yaptığınız hilfe uyunuz" dediği rivayet edilir.⁴⁶ İbnu'l-Esîr bu yasaklamanın Mekke fethi sırasında vuku bulduğunu bildirir.⁴⁷

Ne var ki bu türden bazı olumlu uygulamalara rağmen, bilhassa Kur'an'ın Mekke müşriklerinin geleneksel putperestlik inancını açıkça reddetmesi, Câhiliyye ahlâk telakkisini, dünya görüşünü ve toplumsal zihniyetini giderek artan bir kuşatıcılıkta eleştiriden geçirip her şeyi yeni baştan inşa etmek istediğinin anlaşılması ve nihayet "İslâm'ın kabileler arasında yayılmaya başladığı"nın görülmesi⁴⁸ üzerine, Kureyş'in genel tutumunun özellikle yeni dinin mensuplarına karşı sosyal ve ekonomik tecrite⁴⁹ kadar varan, nihayetinde onları yurtlarını terketmek zorunda bırakan bir acımasızlığa dönüştüğü görülür.

Sonuç itibariyle anılan hadisin tesiri ve genel olarak Câhiliyye'deki *hilf*, *civâr* gibi uygulamaların Müslümanların zihninde kötü hatıralar uyandırması sebebiyle İslâmî dönemde bu tür kavramların gözden düştüğü görülmektedir. Muberrred'in, 'İmrân b. Hattâm'ın "Biz İslâm'ın çocuklarıyız, Allah'ı bir biliriz – Allah'ın kulları arasında O'na en yakın olanlar, şükredenlerdir"⁵⁰ anlamındaki beytine getirdiği şu açıklama aydınlatıcıdır: "Şair şunu diyor: İslâm dostluğu (*velâyet*) dışında velâyet bitmiştir. Çünkü İslâm dostluğu yabancılara birbirine yakınlaştırdı. Aziz ve celil olan Allah "Müminler yalnız kardeşirler" (Hucurât 49/10) buyurdu. (Başka bir âyette ise inkârcılıkta direnen oğlu hakkında) Nuh'a "Artık o senin ailenden değildir; çünkü o doğru olmayan bir tutum sergilemiştir" (Hûd 11/46) buyurarak (kan) yakınlığı ilişkisini değersizleştirdi."⁵¹

Buna karşılık Kur'an, yardımlaşma, dayanışma ve himaye konularında anahtar kavram olarak **velâ'** ile **uhuvve** (kardeşlik) kavramlarının kullanımını devam ettirmekle birlikte, bunların muhtevalarındaki câhilî anlamları boşaltıp İslâm'ın inanç ve ahlâk telakkisiyle bağdaşan yeni anlamlar yüklemiştir. Böylece, ahlâkî temelleri Mekke'de atılmakla birlikte, ağırlıklı olarak –mütecanis bir İslam toplumunun kurulma sürecinin yaşandığı- Medine döneminde gelen âyetlerde, kan bağından gelen yakınlıkların yerini tevhid temelinde inanç bağlarının aldığı görülür. Buna göre "Allah inananların mevlâsıdır" (Muhammed 47/11; keza bk. Âlu 'İmrân 3/150; Enfâl 8/40; Hacc 22/78; Tahrîm 66/2). İnananların velîsi (dostu, yakını himayecisi) "sadece Allah, O'nun elçisi ve müminlerdir" (Mâide 5/55). "Müminler yalnızca

⁴⁴ İbn İshâk, *es-Sîre* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrût 1398/1978, s. 179; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 370; Suheylî, *er-Ravd'ul-Unf*, 1412, III, 209.

⁴⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 381; Kilâ'î, *el-İktifâ'*, Beyrût 1420, I, 248.

⁴⁶ (لا حلف في الإسلام، ولكن تمسكوا بحلف الجاهلية) eţ-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VIII, 282; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 610; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, I, 505.

⁴⁷ İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye ft Garîbi'l-Hadîs*, I, 425.

⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 350; II, 3; eţ-Taberî, *et-Târîh*, II, 335-336.

⁴⁹ Bk. İbn İshâk, *es-Sîre*, I, 156-167; II, 142-143; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 350-354, 374-382; II, 17-21; el-Ya'kübî, *et-Ta'rîh* I, 115-116; es-Suheylî, *er-Ravd'ul-Unf*, III, 215-219.

⁵⁰ فنحن بنو الإسلام والله واحد ... وأولى عباد الله بالله من شكر

⁵¹ Muberrred, *el-Kâmil ft'l-Luğa* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fađl İbrâhîm), Kâhire 1417/1997, III, 133; Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eğânî*, XVIII, 333; Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hiżânetu'l-Edeb*, V, 359.

kardeşirler” (Hucurât 49/10). “Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin velileridir” (Tevbe 9/71). “Şayet (evlatlık edindiğiniz kimselerin) babalarını bilmiyorsanız bu durumda onlar sizin din kardeşiniz (إخوانكم) ve dostlarınızdır (مَوَالِيكُمْ)” (Ahzâb 33/5). Özellikle son âyet İslâm’ın ahlâk ve insan ilişkilerinde gerçekleştirdiği değişimin sembolik ifadesi olarak ilkesel bir değer taşımaktadır.⁵² Son bir örnek olarak Kur’an’ın dayanışma ve himaye tarzındaki insan ilişkilerinde getirdiği ahlâkî ölçüyü göstermesi bakımından kategorik buyruk değerindeki bir âyeti de hatırlatalım: “... Bir topluma karşı duyduğunuz kızgınlık, sakın haddi aşıp adaletten sapmanıza yol açmasın. İyilik ve takvaya uygun olanda birbirinize destek olun; kötülük ve haksızlık üzerine yardımlaşmayın” (el-Mâide 5/2).⁵³

Sonuç olarak ilkel onur davasını her türlü insânî değerlerin üstünde tutan, gücü tek meşruiyet kaynağı olarak gören ve her türlü ahlâkî kirlenmenin aracı yapan Câhiliyye telakkisinin aksine, İslâm’da hiçbir hal ve şartta adaletten sapılmaması gerektiği bildirilmiş; güç kullanma imkânı bulunmasına rağmen sabırlı, merhametli ve affedici olma yolu tercih ve tavsiye edilmiş; güçlü olmak, hakkın ve adaletin yerini bulmasının bir vasıtası veya şartı olarak düşünülmüştür.⁵⁴

Buradan bakıldığında kabile asabiyetinin, şiddet, saldırı ve yağma kültürünün egemen olduğu, bu kültürün gerçek bir birlik ve barış toplumu kurmayı imkânsız kıldığı Câhiliyye sosyal realitesi, yaşamak için güçlü olmayı ve güç kullanmayı gerektiriyordu. İslâm’ın - denebilir ki- en önemli hedefi ise meselenin dinî temellerinden başlayarak bu zulüm ve şiddet ruhunu besleyen, hatta bütün dereceleriyle zulüm ve şiddeti meşrulaştıran sosyal olguyu değiştirmek ve aynı zamanda onu üreten zihniyeti dönüştürmek; sonuçta insanların güç kullanmadan, şiddet uygulamaya ihtiyaç duymadan da kendilerini ve sahip olduklarını yaşatıp koruyacaklarına dair bir güven duygusu oluşturmaktı. İşte Mekkî âyetler bu güven ortamının ahlâkî temellerini hazırladı. Geleneksel putperestliğin bir tür kutsal meşruiyet sağladığı İslâm öncesinin kaotik yapısı güçlü egemenlerin işine geliyordu. Nitekim onlar, Hz. Peygamber’in davetinin statüko için tehlike teşkil etmeye başladığını farkettileri günden itibaren İslâm’ı bir tehdit olarak algıladılar ve büyük mücadeleyi başlattılar. Ancak sonunda kazanan adalet ve merhamete dayalı bir toplum kurmayı hedefleyen, Mekte’de bunun imanî ve ahlâkî temellerini atıp Medine’de bu temeller üzerine bir toplumsal birlik ve devlet inşa eden İslâm ve onun Peygamberi ile samimi müminleri oldu.

⁵² Elizabeth Urban’ın bu âyetteki *mevlâ* terimini merkeze alarak İslâm toplumunun Kur’an’daki dostluk ve dayanışma temellerini incelediği bir yazısı için bk. “The Foundations of Islamic Society as Expressed by the Qur’anic Term *Mawlâ*”, *Journal of Qur’anic Studies*, XV/1 (April 2013), s. 23-45.

⁵³ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ
Mâtürîdî, bu âyetin son kısmını şöyle açıklar: "كان البر هو اسم كل خير، والتقوى: هي ترك كل شر" ([âyetteki] *birr*, her türlü iyiliğin adı, *takvâ* ise her türlü kötülükten uzak durmaktır [*Te`vîlât*, III, 443]).

⁵⁴ Kur’an-ı Kerîm’de bununla ilgili çok sayıda âyetten ikisinin anlamı şöyledir: “Bir topluluğa karşı kızgınlığınız, sakın size adaletsizlik yapma cürmü işletmesin. Adaletli olun! Çünkü bu takvaya daha uygundur. Allah’tan korkun; kuşkusuz Allah yaptıklarınızdan haberdardır” (el-Mâide 5/8). “Cezalandırıcaksanız size yapıldığı kadarıyla cezalandırım; fakat eğer sabır gösterirseniz biliniz ki sabırlı davrananlar için bu daha hayırlıdır” (en-Nahl 16/126).